

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 308(497.11):94(497.1)
ОНР

ЉУБОДРАГ ДИМИЋ
Филозофски факултет
Београд

СРПСКО ДРУСТВО И ЈУГОСЛОВЕНСКА ДРЖАВА 1918/1941

Сажетак: Рад представља историјско виђење основних карактеристика српског друштва и особености југословенске државе у годинама 1918-1941.

Кључне речи: друштво, држава, политика, Србија, Југославија, традиција, модернизација, идеологија, југословенство, парламентаризам, диктатура

Година 1918. представљала је значајну прекретницу у животу Европе и света. Завршетак Првог светског рата означио је крај једног историјског доба и почетак новог времена. Са старим добом нестала су три велика царства – немачко, аустроугарско и руско и пропале три велике династије Хоенцолерни, Хабзбурзи и Романови. Ново време изнедрило је младе националне државе, међу којима и Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Југословенско државно уједињење, остварено 1. децембра 1918, било је резултат светског рата а новонастала Краљевина један од актера сложене политичке стварности међуратне Европе.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца образована је уз сагласност легитимних представника међународно признате Краљевине Србије, уједињене одлукама Велике народне скупштине у Новом Саду (25. новембар 1918) и Велике народне скупштине у

Подгорици (26. новембар 1918) са Војводином и Црном Гором и међународно непризнате „државе”, Србија је представљала најзначајнији чинилац уједињења, али не и једини. У рат је заочувала из самоодбране, мада је убрзо постало јасно да брига о целини српске државе представља нераздвојни део настојања да буде заштићен српски етнички простор и територије настањене другим југословенским народима. У крилу српске владе осмишљен је државни програм који је у себи спајао и изједначавао по важности „ослобођење огњишта” и уједињење са „неослобођеном браћом”. За основу уједињења Србија је прихватила идеју о „јединствености”, „троименом”, „троплеменом” народу, национализам који је био „легитимна норма” времена у коме су на рушевинама великих царстава настајале националне државе. У темеље нове државе била је узидала читава историја Србије испуњена самопожртвовањем и „свесним залагањем” за националну и грађанске слободе. Престиж демократске Србије био је политички капитал са којим је Краљевина СХС отпочела свој државни живот.¹

Србија је у нову државу уложила државност и традицију, за њу жртвовала преко 800.000 својих становника (укупни демографски губитци се пењу на око 1,2 милиона), дефинисала и дипломатски „изнела” програм југословенског уједињења, војском сачувала југословенски простор од комадања. „Национализам”, рођен у борби за слободу, мимо језичке блискости, упориште је имао у осећању солидарности и био духовно обележје генерације која је из Првог светског рата изашла као победник. На крају рата Србија се нашла у табору ратних победника и тиме омогућила и осталим југословенским народима (Хрватима и Словенцима) да преко формирања новонастале југословенске државе напусте страну поражених и да, са готово незнатним жртвама, приступе победницима. Децембра 1918. сви политички чиниоци који су учествовали у југословенском државном уједињењу нису били једнаки. Српска политичка и војна елита (регент Александар Карађорђевић, политички прваци предвођени Николом Пашићем, генералитет овенчан победом) није била спремна да прихвати за њих анахрона решења дуалног уређења државе, успостављање федерално-конфедералних односа, поделу власти коју је нудило Народно вијеће из Загреба. Жртве положене у рату формирале су свест да нову државу треба бранити од спољног непријатеља али

и од свих оних који нуде другачији концепт унутрашњег уређења. На тој фикцији пропуштена је шанса да народи који су 1918. отпочели заједнички живот новонасталу државу учине својим заједничким домом.

За настанак нове државе била је потребна воља сила победница да Аустро-Угарска монархија нестане са политичке карте Европе. Та воља је дефинитивно исказана у последњим месецима рата. Нова држава је завршетком рата добила јасно одређене задатке и функцију у свету који се рађао. Требало је да представља „зид” који спречава обнову германске опасности, служи као „санитарни кордон” који онемогућава разливање идеја Октобарске револуције, буде експонент победничких сила на Балкану и бранитељ мировног поретка успостављеног на крају рата. Најзад, од важности је била и тежња југословенског фактора (Декларацијски покрет, Хрватско-српска коалиција, локалне социјалдемократске групе) као и као и политичка воља Срба, спремних на издвајање јужних делова Монархије и њихово уједињење са Краљевином Србијом. „Брзо” уједињење подстицао је и страх од социјалних ломова, опште несигурности, привредног хаоса, друштвених немира, револуционарних идеологија, спољне опасности (Италија), ревизионизма и реваншизма. У тренутку уједињења државно-правно посматрано, постојала је само једна држава, са неоспорним правним бићем и то је била Краљевина Србија.²

„Адреса” Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба³ и „одговор” регента Александра Карађорђевића на тај документ⁴, као важни „конституциони акти”, представљали су основу државно-правног провизоријума у новоствореној заједничкој држави. Акт од 1. децембра 1918. нису поднети на ратификацију Народног вијећу СХС у Загребу. Његово председништво је два дана касније упознало народ са њиховим садржајем и, истовремено, објавило „да је престала функција Народног вијећа као врховне суверене власти државе СХС”. Народна скупштина Краљевине Србије је 29. децембра 1918. „једногласно примила и изгласала уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу”. Том чину претходило је више политичких потеза који су, сваки за себе, сведочили о деградирању значаја највишег представничког тела Србије, непоштовању процедуре и занемаривању мишљења и воље њених легално изабраних чланова. Пре него што је Народна скупштина

Краљевине Србије, потврдила уједињење формирана је, 20. децембра 1918, прва заједничка влада нове државе, 22. децембра 1918. утврђено је заједничко име државе, одређена застава и грб. Одбацавањем постојећег српског устава, добијањем новог имена, нове заставе, новог грба учињен је раскид са постојећим уставним стањем Краљевине Србије. Краљевина Србија, као засебна државно-правна јединица, престала је да постоји. „Она се”, како је говорио први председник владе нове државе Стојан Протић, „стопила у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца”.⁵

Акт уједињења није у виђењима српске политичке и интелектуалне елите доживљаван као одрицање од државности Србије већ је сматран важним тренутком у процесу прерастања земље у нову државу у којој ће, тек, отпочети трагање за историјским решењима заједничког живота свих уједињених националних и државних субјеката. На крају рата, 1918. изгледало је да је Србија успела да превазиђе своју историјску посебност и путем југословенског програма укључи је у већу државну целину. У новој држави српске политичке и интелектуалне елите препознале су 1918. витални интерес српског народа и, отуда, југословенску државу пригрлиле као своју. За Србију је, тада, уз велика оптерећења прошлости, из које су „пробијали” регионални интереси, различита историјска и државна искуства, верски анимозитети, економске различитости, културне и цивилизацијске разлике, почела нека нова историја. Историја коју је чинио живот у мноштву разлика. У њу су српски народ увели већ стари, уморни и истрошени политичари чији је мисаони склоп и политички концепт припадао XIX веку.

* * *

Простор који је 1918. уоквирен границама југословенске државе био је географски, геополитички, историјски, економски, комуникативно, културно један сасвим нов амбијент, умногоме различит од територије некадашње Краљевине Србије. Насупрот Србији, која је била балканска држава, Краљевина СХС је била балканска али и панонска, средњоевропска, подунавска, медитеранска, алпска земља. Југословенска држава је имала површину од 248.666 км² и представљала велику европску интеграцију. Територија Србије чинила је 38,42% укупне територије Краљевине

СХС (Србија је имала површину од 93.919км² - 48.202 км² чинила је тзв. преткумановска Србија и 45.717 области присаједињене након Балканских ратова).⁶ Државним традицијама Србије, која ни сама није била довољно интегрисана, на том сложеном, раздробљеном и неравномерном тлу придруживала су се разнородна државно-правна искуства живота у рубним деловима Аустро-Угарске монархије и државе отоманског суверенитета.

Међуоднос „истока” и „запада”, који је и Краљевина Србија делом осећала, чинио је југословенску државу сложеним могућим оквиром заједничког живота. Политички фактори Краљевине СХС, ипак, нису имали „слуха” за ту неминовност. Искуство српске политичке елите, свикнуте на живот у једнонационалној, централистички уређеној балканској држави, ту није било од велике помоћи. На многа питања која је ослобођење и уједињење учинило актуелним, није било ваљаних одговора.

Краљевина СХС је значила политичку интеграцију простора и негирање његовог уситњавања и фрагментације. Али, она није успела да савлада економске детерминизме – аграрну запуштеност, дезорганизованост, испресецаност „економским преградама”, тржишну затвореност. Искуство привређивања у малој, националној, привредно аутархичној држави, каква је била Србија, здружило се након балканских ратова са привредним амбијентом „југа”, оптерећеног вишевековном заосталошћу и привредним опстајањем у оквирима Отоманске империје. Привредно запуштена и занемерена периферија бивше Двојне монархије била је економски много развијенија од Србије. Између себе привредно неједнаке те области су, у односу на Европу, исказивале знатну привредну заосталост.⁷

Својом привредном структуром Србија је, у годинама 1918-1941, била на размеђу традиционалног и модерног друштва. Поједини делови Србије били су 1918. захваћени другом технолошком револуцијом, док су аграрни реони на југу исказивали кашњење у индустријској револуцији за готово век и по. „Дубока укорененост” у феудалну организацију истока карактерисала је области прикључене Краљевини Србији после 1912. године. Привредно искуство Војводине огледало су у интензивној пољопривредној производњи и, за југословенске прилике, убрзаној индустријализацији.

зацији. Српски сељак, власник земље коју је обрађивао, једва је опстајао на малом поседу, недовољном за живот. Уз установу грађанства, са којом су Срби из Војводине били упознати дуже од два века, егзистирале су на тлу Србије остаци племенске структуре и полуфеудалне установе Косова и Метохије. Аграрно друштво, својом доминантношћу, стварало је само привид ујединачености. На селу је доминирао ситан посед. Почетком двадесетих година 67% свих пољопривредних газдинстава било је мање од 5 ха (на њима је живело око 70% становништва). Та газдинства, према економским критеријумима који су тада важали у Европи, нису била способна за живот. Она нису давала тржишне вишкове, везивала су бројну радну снагу у нерационалном раду, трошила властити натурални продукт, имала недовољну акумулацију за покретање процеса модернизације (интензивна обрада земље, нове пољопривредне културе, модерна пољопривредна оруђа, нове пасмине стоке), њихови власници се на тржишту нису појављивали нити као произвођачи, нити као купци. Поседи већи од 10 ха, а то је свега 12,1% свих поседа, имали су акумулацију довољну да квалитативно промене живот својих власника. У исто време била је уочљива аграрна пренасељеност и стална глад за земљом (просечно је у Краљевини Југославији на 100 ха обрадиве земље долазило 114 становника, у Војводини 81, Србије 165, планинским областима 302). Живот у плодним низијама, где иста количина рада даје 4-5 пута већи доходак, био је вишеструко лакши.⁸

Стални страх од глади пресудно је утицао да се на малом поседу Србије превасходно гаје цералије. У двадесетим и тридесетим годинама XX века житарице и кукуруз су узгајане на преко 80% обрадивих површина (81-83,5%).⁹ Повртарство није било довољно развијено. Производња појединих индустријских биљака вишеструко је повећана, али то увећање није утицало на процес културног, економског и социјалног преображаја села. На средњевисинским подручјима земље (53% њене територије) није преовладала култура гајења кромпира (у производњи и потрошњи учествује са 3,11%), што је производило готово перманентну глад. Ручну сетву није успела да замени машинска (то утиче на 40% већу потрошњу семена за које се одваја 20-25% укупног рода). Гвоздени плуг, симбол модерне земљорадње, споро се устоличавао

на селу Србије. Ралица и мотика доминирале су у пољопривредној производњи (38% домаћинстава имају само мотику). Механична вучна снага учествовала је у производњи само са 2%. Људски рад доминирао је у пољопривредној производњи делом и зато што мали посед (34% свих поседа је мање од 2 ха) није био у стању да издржава запрежну стоку. Готово све врсте домаћих животиња, у највећем проценту, биле су заступљене у својим аутохтоним пасминама. Ако су биле тачне процене стручњака да је ђубрење земљишта са чак 50% утицало на увећање пољопривредне производње, онда се може тврдити да свест о томе није постојала код већине српских сељака. Сељак није знао за педолошке особине и састав земљишта које обрађује. Најчешће се земља само заоравала или остављала на угар. Према доступним подацима на селу Србије трошено је 154 пута мање фосфорних ђубрива него у Швајцарској, 173 пута мање поташе него у Немачкој, 192 пута мање чилске шалитре него у Данској, преко две хиљаде пута мање амонијачких ђубрива него у Енглеској. У складу са тим били су и приноси који су у Србији били знатно мањи (по 1 ха добијало се 11 метричких центи житарица док је у Данској то износило 28,5мц, Швајцарској 23,5мц, Немачкој 22,5мц, Енглеској 20,6мц).¹⁰ Култура обраде земље директно је одређивала начин живота и сведочила о досегнутом економском и културном нивоу становништва.

Неуједначеност се читавала у структури производње, развијености аграрне индустрије, начинима привређивања, типовима тржишта (новчана и натурална привреда). Основу развитка индустријске производње чиниле су на једној страни домаћи потрошач а на другој расположиве резерве сировина и погонске енергије. На територији Србије, Македоније и Црне Горе налазило се 99,22% поља са којих се експлоатисала руда хрома, 100% магнетита, 99,48% каменог угља, 98,40% антимона, 97,8% пирита, 94,18% олова и цинка, 69,51% бакра, 53,50% лигнита.¹¹ И поред тога, та средина је представљала изразити тип аграрне привреде. Почетком 30-тих, од свих занатских радионица и радњи у земљи, 38,29% је било на простору Србије (комора Београда, Дунавске и Моравске бановине), али је преко 60% њих отпадало на пекаре, дрвопрерађивачке, кожарске и текстилне радионице и радње. Сличну структуру исказивала је и индустрија (на територији гра-

да Београда било је сконцентрисано 7,8% свих фабрика у земљи, Дунавској бановини 25,7%, Моравској бановини 4,02%), у којој је нешто преко 1/3 произвођила прехрамбене производе. Слаба развијеност индустрије за производњу метала (0,71%), прераду метала (5,21%) и производњу машина, мотора и електричних справа (0,83%) показатељ је да се процес индустријализације у Краљевини Југославији налазио тек у зачетку. Била је уочљива изражена разлика у развијености између северних и јужних области земље. У времену после велике економске кризе инвестиције у индустрију су увећане тако да се у петогодишњем периоду (1934-1938) повећао на простору Управе града Београда за 17,32%, Дунавске бановине 10,89%, Моравске бановине 7,64%. Неразвијена индустрија директно је утицала на слабост привреде, недостатак капитала, одсуство модерне економије, мали обим трговине, запуштеност саобраћаја, заостајање пољопривреде, стагнирање градова.¹²

По професионалној и друштвеној структури преко ¾ свих домаћинства у Србији живело је од пољопривреде и на селу (1921 – 78,23%, 1931 – 76,58%). Сељак се није одрицао своје традиционалне културе, руралних навика, митологизованог историјског сећања што је све подстицало брзи развој националне свести. У првој деценији живота нове државе пољопривредно становништво се повећало за готово 15% (наталитет се кретао између 30 и 35 промила а природни прираштај око 14 промила). Градови нису могли да апсорбују вишак радне снаге са села, па се пораст становништва, који је у суштини стварао основу за убрзани напредак, претварао у даље погоршање односа између броја људи и обрадивог земљишта. Највећи део становника остајао је на селу, радећи нерационално на малом комаду земље, чиме је изостала већа социјална мобилност становништва. Природа тла и начин привређивања утицали су на типове насеља и живот у њима. Војвођанско село се и по изгледу и по начину живота његових становника разликовало од села у Шумадији, Поморављу, источној Србији или Косову и Метохији. Природни положај града и његова околина са комуникационим везама утицали су на начин живота, избор занимања, начин привређивања, структуру становништва, идентитет који је изграђиван у сталном контакту града и грађанина. У годинама између два светска рата градови у Србији били су и остали раскрснице лоших путева. Самим тим они ника-

да нису, у правом смислу, постали средишта развоја, богатства, моћи, нових друштвених структура. Утицај културних појасева (турски, византијско-цинцарски, патријархални, средњоевропски) остављао је свој печат у архитектури насеља, фолклору, менталитету. Култура Европе стизала је преко Панонске низије и долинама река потискујући у XX веку остале културне утицаје и постајући доминантна. Европеизација је, постепено, потискивала „исламске традиције османлијског типа”. У том процесу видну улогу имала је држава и европски образоване елите. Мимо политичких подела Србија је, подједнако као и у ранијим временима, била рурбно подручје три велике цивилизације, три главна начина мишљења, веровања, начина живота, памћења, опстајања.¹³

Процент активног становништва запосленог у индустрији и занатству (1921. -8,65%, 1931. - 10,73%), трговини, кредитима и саобраћају (1921. - 3,44%, 1931. -4,07%), јавним службама, слободним занимањима и војсци (1921.-4,08%, 1931.- 4,58%), био је недовољан да значајније покрене процес друштвене модернизације. Индустијско радништво било је малобројно, категорија образованих и стручњака недовољно велика, сељаштво незаинтересовано што је појачавало утицај војних чинилаца. Друштвени успон најдиректније је био условљен или економском моћи или стеченим знањем и образовањем. Изостала је и просторна мобилност становништва (почетком 30-тих 76,4% целокупног становништва живи у истој општини у којој се родило, 83,4% у истом срезу, 92,4% у истој бановини). Друштво ситних сопственика, у коме доминира сељачки свет, није имало будућност. Мали посед и његов власник, кога држава из крајње прагматичних разлога штити (у гладним годинама ослобађа од пореза или укида његове дугове), једна је од основних препрека модернизације и бржих структурних промена. Економска интеграција, као један од битних чинилаца формирања државне и друштвене заједнице, умногосте је изостала и унутар саме Србије а још више у оквирима Краљевине Југославије. Некадашње зоне додира оцртавале су јасну границу индустријског и аграрног друштва.¹⁴

Модернизација друштва као неминовност епохе, из корена је мењала начин живота становника села и града, вековима одређен начином на који је стицана „корица хлеба”. Промена није само значила прекорачење „просторног обзора” у коме је човек

рођен и ментално савлађивање простора који је предуго био оивичен хоризонтима до којих је досезао поглед, већ, пре свега, промену у начину производње, пословања, становања, исхране. Гладне године, немогућност ситног поседа да прехрани сеоску породицу (просечно има 5,7 укућана), потрага за додатним послом и изворима прихода, ређе настојање да се измакне обавезности обичаја и контроли колектива, покретали су становнике села ка граду. Тај први корак увек је био праћен осећајем привременог одсуствовања са села, страхом који постоји од града и непознатог, несналажењем, презиром који грађанин има према сељаку. У суштини је значио дефинитивно раскидање са обичајима (искуством стечене навике) које су вековима одређивале норму понашања, наметали се са законском снагом, урезивали у свест, газили све личне укусе и сентименталности, регулисали целокупни живот. Напуштање обичаја дезорјентисало је патријархалног човека али га је, у исти мах, ослобађало. Са обичајима одбацивана је и ношња која је украсима, кројем, бојама непогрешиво говорила о припадности локалној заједници, одређеној религији, етничкој групи.

У тренутку када је настала југословенска држава њено становништво (око 12 милиона) је било на различитим ступњевима националне свести. Делила га је традиција, обичаји, степен просвећености и културне развијености, језик, писмо, начин производње, разни облици својине, типови насеља у којима живи, религија, начин живота и мишљења. Простор Краљевине Србије је све до балканских ратова био национално и верски хомоген (98,6% становништва је српске националности и православне вере). На територијама припојеним Србији после балканских ратова преко 47% становништва је било друге вере, националности и језика а остатак без српске националне свести, што је за Србију и њене политичаре представљало сасвим ново искуство. По националном саставу становништво југословенске државе било је измешано до степена када га је било немогуће делити. У том конгломерату народа и етничких група било је 39% Срба, 23% Хрвата, 8,5% Словенаца, 6,3% становништва муслиманске вере са израженим осећањем посебности али без коначно изграђеног националног идентитета (српски, хрватски, југословенски, аутентични муслимански), 5,3% становништва Македоније са шароликим националним осећањем (македонски, српски, бугарски), 4,3% Немаца, 3,9%

Мађара, 4,0% Албанаца, 1,6% Румуна, 1,2% Турака, 1,6% словенских мањина, 0,1% Италијана.¹⁵ Религија се у југословенској држави јављала као вододелница нација (1921. године било је 46,67% православних, 39,29% римокатолика, 11,22% муслимана). Изражена религиозна затвореност, конфесионална подвојеност и супротстављеност, као и милитантност карактеристична за рубне делове у којима се додирују велике цивилизације, карактерисала је живот у југословенској држави.

Село Србије није у међуратним годинама исказивало потребу за савлађивањем вештине читања и писања. Према статистичким подацима у Краљевини СХС било је, 1921, 51,5% неписмених, а деценију касније 44,6%. Почетком двадесетих година у јужним областима (Косово, Метохија, Македонија) било је 83,86% неписменог становништва, у централној Србији 65,43%, Војводини 23,31%. Велику неравномерност исказивао је проценат неписмености у урбаним и руралним реонима (у Београду је 1921. 9% неписмених а деценију касније око 7%). Видна је и разлика у писмености мушког и женског становништва Србије. Подаци из тридесетих година показују да је у Моравској бановини мушка популација била готово четири пута писменија од женске (61,2% мушкараца и 16,3% писмених жена), док је у Дунавској бановини то било око 30% (82,5% мушкараца и 60,5% жена).¹⁶

Балкански ратови и Први светски рат готово да су довели српски народ до демографског минимума. „Демографски колапс“ Србије (око 35% целе популације чине погинули, онеспособљени и Neroђени), посебно у рату страдаог мушког становништва (у добу од 18-55 година пењу се и до 53% погинулих и 9% трајно онеспособљених), производио је нерегулисане последице. Вишегодишње ратовање (1912-1918), како примећују истраживачи, истрошило је генерацијске енергије, породило „ратни умор“, „стагнацију“. Ратови су подстакли бројне анимозитете, разарања, жртве и сукобили српски са околним балканским народима. Српски народ је дао печат југословенском уједињењу, али је његово присуство у политичком, економском, културном животу новонастале државе било у нескладу са његовом државном традицијом, политичким искуством, бројем, културном снагом. Већ су грађански интелектуалци, а касније и истраживачи, луцидно приметили, да се он некако „изгубио у једном делу југословенског времена“. По

свим показатељима две деценије живота у југословенској држави (1918-1941) није био довољно дуг период да се српско и југословенско друштво интегрише у економском, социјалном, културном погледу.

Југословенска идеја отворила је перспективу живота у заједничкој држави. По својој природи изразито интегративна, југословенска идеја је била модерна политичка и државна идеја која је неговањем свести о етничкој блискости, заједничком језику, територијама, интересима настојала да превазиђе оптерећења прошлости. Претпоставке за њено успешно интегративно дејство биле су модерно друштво и свесни и просвећени грађанин, а баш тога на југословенском простору није било, или га је било сасвим мало. Раздробљени простор и њему слично друштво готово искључиво је интегрисала политика, сасвим незнатно економија и култура. Отуда су тоталитарни режими односили превагу над демократским опцијама.

* * *

„Прелазно доба“, од уједињења до доношења првог устава (1. децембар 1918 – 28. јун 1921) било је време у коме је, на темељима раније српске државности, изграђивана југословенска државна зграда. Конституциони акти стварања југословенске државе предвиђали су да државно уређење почива на три институције – круни, „јединственој парламентарној влади“ и „јединственом народном представништву“. Али, у завршном чину уједињења и тренутку проглашења новостворене државе суштински је постојала само једна институција – „круна“, оличена у регенту Александру Карађорђевићу. Српска династија је, претходним актима уједињења (Крфска декларација; акт од 1. децембра 1918), обезбедила монархистичку форму владавине и права која одатле проистичу. Монархов положај је имао ослонац у реалној снази војске Краљевине Србије, једином гаранту реда, заштитнику унутрашњег поретка, чувару досегнутих али још увек непризнатих и неутврђених граница. Привремено уређена држава, чији је коначни облик тек требало да утврди Уставотворна скупштина, тако је, већ од првог дана постојања, била монархија у којој је на власти била српска династија Карађорђевић.¹⁷

Са принципима привремене државне организације, прокламованим 1918. сагласили су се, вољно или под притиском догађаја, сви меродавни политички фактори (регент, Народно вијеће, српске политичке странке) и тиме су они постали обавезујући. Конститутивни акт није имао правну основу уговорне природе па су, самим тим, посебне „државе” које су ступиле у заједницу биле обавезне да се одрекну права на сопствени правни статус и положај, надлежности и организацију власти и властитом се вољом подвргну правном режиму једне нове и различите уставотворне власти. Руководећи се, уз остало, таквим ставовима Народна скупштина Краљевине Србије је једногласно прихватила уједињење, сагласила се са формирањем јединственог народног представништва за целу Краљевину и изабрала посланике који ће представљати Србију. Тим чином Скупштина је престала са радом а једна од установа које персонификују сувереност и државност Краљевине Србије да постоји. Исти мотиви који су иницирали одрицање од српског Устава утицали су на доношење одлуке о престанку рада Народне скупштине.¹⁸

Прву владу нове државе, састављену од представника „сва три племена”, „све три вере”, „готово свих покрајина” и свих водећих југословенских грађанских странака оформио је 20. децембра 1918. српски радикални првак Стојан Протић. Одбијање регента да Никола Пашић постане први председник владе није само дезавуисало вишедневне преговоре представника Народног вијећа и српске Владе, демонстрирало непарламентарни поступак у владању, са челне политичке позиције удаљило личност која је персонификовала ратни и државни програм Србије, већ указало на диктаторске склоности регента. Формирање Владе, из угла државно-правног уређења земље, значило је крупан корак ка централизацији државне управе и потискивању аутономности историјских покрајина.¹⁹ Покрајинске владе су и даље опстајале (Хрватска, Славонија и Срем, Босна и Херцеговина, Словенија, Далмација) и задржавале, а понегде и увећавале, своју самосталност у пословима локалне управе.

Организација институција државне управе говорила је о „урастању” државних институција Краљевине Србије у управну структуру Краљевине СХС током трајања државног провизоријума. Државни савет Краљевине СХС (орган Врховне државне уп-

раве и Врховни државни суд) је све до доношења Устава из јуна 1921. радио по Закону о државном савету Краљевине Србије из децембра 1901. Главна контрола, која је отпочела свој рад по уредби Владе из децембра 1919, имала је упориште у Закону о Главној контроли Краљевине Србије из маја 1892. Министарски савет Краљевине СХС (Влада) је све до Устава из 1921. обављао послове у складу са Законом о устројству централне државне управе Кнежевине Србије из 1862. Како Устав за целу Краљевину СХС није постојао, власт се није устручавала да, увек када јој је то одговарало, користи „изрешетани” Устав Краљевине Србије, да се позива на његова решења или повлачи потезе који су свој ослонац имали у „духу српског Устава”. Почетком августа 1919. непостојећи Устав Краљевине Србије проширен је на простор „Јужне Србије” (Стара Србија и Македонија), а нешто касније, фебруара 1921, на тој територији постали су важећи „сви закони раније Краљевине Србије”. Тако је српска државно-правна традиција у траговима опстајала упоредо са политичком праксом изградње нове југословенске државности.²⁰ Ипак, мора се рећи, да је уставно-правно гледано, настанком Краљевине СХС изазван потпун прекид са постојећим уставним стањем Краљевине Србије. Природа уједињења одредила је да суверенитет, као основно обележје државне власти, припада новој држави Краљевини СХС. Истовремено, с међународно-правног гледишта, Краљевина СХС је била наследница система међународних уговора које је до тада имала Краљевина Србија и са правне стране није била нов субјект у међународном праву. Такво стање трајало је до формално-правног признања нове државе, постигнутог потписивањем Версајског мировног уговора са Немачком 28. јуна 1919.²¹

Један од првих задатака Владе био је да сазове Привремено народно представништво. Његова надлежност није проистицала из одредаба Устава, већ је почивала на политичкој одлуци најодговорнијих државних фактора. То је пресудно утицало да Привремено народно представништво никада не постане извор и контрола извршне власти. Како је у свему доминирао регент Александар Карађорђевић и Влада парламентарни систем је од почетка обликован под њиховим најдиректнијим утицајем. На тај је начин била спутана и могућност, одобрена самим чином уједињења, да до установљења Уставотворне скупштине опстану покрајински

органи власти (сабори, скупштине и њима одговорне покрајинске владе). И док је такав поступак дочекан у Љубљани и Загребу са отвореним отпором, у Србији нико од меродавних политичких чинилаца није ни размишљао да установе које су персонификовале српску државност наставе да постоје. Била је доминантна политичка свест да у интересу јединства „троплеменог народа” и његове државе Краљевине СХС треба инсистирати на једном централном парламенту и једној централној влади која би решавала сва политичка и остала питања која намеће живот.

Током трајања државно-правног провизоријума централна влада је донела чак око 800 различитих уредби, прописа, подзаконских аката али то ни изблиза није значило поништавање свих закона и уредби наслеђених из прошлости. Део њих имао је упориште у правној пракси Краљевине Србије. Доношење уредби о аграрној реформи било је засновано на искуству Краљевине Србије. Радничко законодавство је такође имало своју основу у законодавству Краљевине Србије из 1910. Казнени закон Србије проширен је фебруара 1919. на целу земљу. Исто је урађено и са војним законом септембра 1919. Политичко искуство српске државе нашло је одраза у креирању изборног система Краљевине СХС. И просветни закони некадашње Србије (за народне, средње и стручне школе) проширени су на простор Црне Горе, Баната, Бачке и Барање, што је било сасвим не примерено школским приликама које су тамо владале. Целокупна таква активност правдана је потребом за ефикаснијим деловањем у условима привременог стања. У „фази револуције која још није довршена”, како се у самој Влади демократа гледало на процесе консолидовања југословенске државе, занемаривање Привременог народног представништва сматрано је „формалношћу” на коју се не треба обазирати. На тај начин постепено је „бледела и даја закона” а друштво се навикавало „да живи под владом уредби” што је утицало да „правни поредак изгуби своју сталност” а држава егзистира у стању „вечитог провизоријума”.²²

У Србији 1918. није постојала озбиљнија политичка снага која је доводила у питање смисао настанак нове државе, супституисања српске државности, заједнички живот. Демократска странка, модерна политичка партија која је настојала да има упориште у свим деловима земље, заузела је став да су Срби, Хрвати

и Словенци једна национална целина „по крви, језику и по својим осећањима, по континуитету земљишта на коме неподвојено живе и по заједничким животним интересима свог народног опстанка. Доследно таквом схватању представници Демократске странке су заговарали „једну југословенску народну и државну мисао” и негирали све историјске, племенске, верске и покрајинске разлике „као разлог и подлогу за политичко и административно уређење и посебно погранично издвајање”. Изричито прихватање начела централизма било је праћено развијањем свести о јединству народа и државе и захтеву да „то јединство” буде изражено у „свим политичким, друштвеним, културним, привредним питањима” уз сузбијање сваког сепаратизма. За разлику од демократа који су, у првој фази, тражили брисање свих посебности, Народна радикална странка, партија која је традиционално имала упориште на српском селу, је заговарала очување постојећих „племенских” посебности. Крутом централизму демократа радикали су супротстављали извесне облике локалне аутономије. Убеђени да су Срби, Хрвати и Словенци „један нераздељив народ”, радикали су веровали да племенска подељеност није таква да би сметала националном и државном јединству. На цео проблем су гледали као на питање које ће бити решено административним мерама. Подједнако као и демократе ни радикали се нису изјашњавали о посебности Србије унутар Краљевине СХС. Питање државне посебности Србије нису отварали ни интелектуалци окупљени у Југословенској демократској лиги. Њихови чланови били су убеђени да централизам неће омогућити „стапање” већ произвести незадовољство „озбиљне мањине” становништва нове државе. По њиховом мишљењу основу „новог југословенског система” требало је да представља „средина између централизма и федерализма”. Постојање аутономија са законодавном влашћу као вид децентрализације у којој се народ „васпитава да сам брине о својим непосредним потребама”, био је начин на који су они видели поделу улога и послова у држави.²³

На изборима за Уставотворну скупштину, одржаним 28. новембра 1920, бирачко тело Србије (чинило је 32,3% свих бирача), Косова, Метохије и Санџака (око 5%), Војводине (5,9%) поклонило је своје поверење партијама које су заговарале „народно и државно јединство”. На изборима је гласало 63,8% уписаних

бирача. Највећа апсцененција забележена је у Србији (на изборе је изашло 56,33% бирача). Демократска странка је освојила 20,2% свих гласова и 92 мандата. У Србији је за њу гласало 31,6% свих бирача (32 мандата), Косову, Метохији и Санџаки 60,8% (13 мандата), Војводини 19,5% (10 мандата). За радикале је гласало 18% бирача у земљи, што је тој партији омогућило да освоји 91 мандат. У Србији је за њу гласало 33,7% бирача (41 мандат), на Косову, Метохији и Санџаку 13,9% (3 мандата), Војводини 47% бирача (21 мандат). Инсистирајући на класно-социјалном програму Комунистичка партија Југославије је задобила поверење 12,6% бирача и 58 мандата у Уставотворној скупштини. У Србији је за њихов програм гласало 15,5% гласача (14 мандата), Косову, Метохији и Санџаку 12,7% (3 мандата), Војводини 15% бирача (5 мандата). Савез земљорадника, политичка партија која није имала наглашени покрајински, верски или племенски карактер задобио је поверење 9,6% гласача и освојио 39 мандата. У Србији је за њих гласало 14% гласача (14 мандата).²⁴

У формираној Уставотворној скупштини радикали су наступали заједно са демократама са којима су заговарали исту политичку и идеолошку платформу (централистичко уређење, унитарно организовану државу, монархистички облик владавине). Њихов програм искључивао је племенске, верске и покрајинске разлике самим тим и поделу на историјске покрајине. Политика српског грађанства ипак није била сасвим хомогена. Политички погледи из матице разликовали су се од оних у „пречанским крајевима”. Насупрот острашћеним интегралистима (Св. Прибићевић) унутар демократске странке било је политичара који су заговарали споразум са Хрватима (Љ. Давидовић). Ставови Ст. Протића о децентрализацији (подела на девет области) нису били у складу са основним концепцијама Н. Пашића и Народне радикалне странке. Републиканци (Љ. Стојановић, Ј. Продановић) су предност давали федерацији и републици и поистовећивање народног и државног јединства сматрали погрешним. Ипак, уз подршку дела Савеза земљорадника и Југословенске муслиманске организације радикали и демократе су успеле да у Уставотворној скупштини прошире страначки блок расположен да прихвати владин нацрт Устава. У придобијању подршке коришћена су бројна средства: политички притисци, подмићивање, обећања, куповина гла-

сова појединаца и група (Муслимански посланички клуб из Лужне Србије „Цемијет”).

Гласање за Устав од 28. јуна 1921. показало је дубоку поделеност политичких странака у погледима на основна питања будућег друштвено-политичког, економског и културног развоја земље и открило недемократске методе постизања већине и обезбеђивања „парламентаризма”. Победа снага које су заговарале идеје компромисног националног унитаризма и одлука хрватских странака о опструкцији рада парламента, давале су основно обележје политичком животу под кровом Народне скупштине. Устав је дефинисао државу као уставну, парламентарну и наследну монархију и озаконио поделу власти на законодавну, извршну и судску. Широка овлашћења законодавне власти која су дата монарху (право законодавне иницијативе и законодавне санкције, право да проглашава законе указом, право да бира и поставља више државне чиновнике, заступа државу у спољним односима, објављује рат и закључује мир, буде заповедник војне силе...), дерогирала су природу парламентарног режима. Парламент никада није постао суверени орган власти. Стварна сувереност припадала је монарху а не народу. Право Народне скупштине да контролише извршну власт (Владу) било је ограничено чињеницом да је министре именовао монарх и да су били непосредно одговорни краљу. Састављена од професионалних политичара и сељачких посланика Народна скупштина није била квалификована за успешно решавање привредних и социјалних питања.²⁵

Политичке партије које су Устав изгласале биле су убеђене да државно јединство зависи од начина на који ће бити решено питање односа централне управе и историјских области. „Јединство државе” била је основна мисао Устава. Под њом се подразумевало: одбацивање сваке могућности да је држава настала „уговором” између ранијих држава и историјских области; истицање да је држава настала вољом уједињених Срба, Хрвата и Словенаца, који, и поред три имена, представљају један народ; став да „народно јединство” захтева „државно јединство” које, опет, искључује могућност постојања ранијих посебних држава и историјских покрајина; тежња да старе историјске покрајине буду замењене новим самоуправним областима које би својим постојањем негирале идеје покрајинског издвајања и афирмисале „држа-

вну идеју”; потпуни раскид са „историцизмом” и „племенштином” у политичком и управном уређењу државе.²⁶ Превиђало се да је, у односу на италијанску (отпочела 1852. а окончана 1870) и немачку (отпочела 1861. а окончана 1871) интеграцију, југословенско уједињење каснило пола века и да су се Срби, Хрвати и Словенци развили у посебне нације.

У основи Видовданског устава била је претпоставка да су Срби, Хрвати и Словенци један народ (тзв. „етнички унитаризам”). И сам назив државе био је израз схватања о троименом народу. Прокламујући парламентаризам и самоуправу његови творци нису били спремни да подрже историјски развој који би Србија, Хрватима и Словенцима омогућавао „племенско издвајање”, даље формирање „у својим одвојеним племенским областима”, јачање посебне „племенске свести”. У име „државне идеје” Краљевина СХС је организована као јединствена национална држава. У таквој држави ипак је дуго опстајао правни партикуларизам у виду шест посебних правних подручја (за Краљевину Србију, Краљевину Црну Гору, Банску Хрватску и Славонију, Војводину и Међумурје, Словенију и Далмацију, Босну и Херцеговину) од којих су четири важила на простору који је, уједињен са Србијом, постао део југословенске државне целине. Како Видовдански устав није био пропраћен и санкционисан адекватним законима, његова реализација у државноправној а самим тим и у политичкој пракси, добрим делом је изостала. Све је то утицало да је Краљевине СХС и у годинама 1921-1929. задржала партикуларистичко државноправно обележје. Готово у свим државним ресорима, како су примећивали правни писци, владала је права „нормативна пустош”, јер Парламент Краљевине СХС није функционисао као законодавно тело.²⁷

Устав од 28. јуна 1921. афирмисао је опште принципе на којима је почивала парламентарна монархија. Међутим, Александар Карађорђевић никада није пристао да његова власт добије карактер „јавне функције” а он сам, уместо врховне власти постане само „чинилац у све три власти”. Мимо оквира које му је Устав одредио регент, а касније краљ, је исказивао изразиту тенденцију ка узурпацији власти. Његове апсолутистичке тенденције дошле су до изражаја: приликом акта уједињења када је дефинитивно одредио монархистички облик државног уређења и прејудуцирао од-

луку Уставотворне скупштине; у чину одбацивања Н. Пашића као мандатара нове владе; у акту наметања Изборног закона и привременог Пословника за Уставотворну скупштину који су предвиђали институцију „заклетве” краљу. Користећи расцепканост политичких партија, недостатак политичког јединства, неразвијеност друштва, малограђански менталитет Александар Карађорђевић се јављао као неприкосновени политички ауторитет који начином владања утиче на борбу странака, законодавство, уставно обликовање земље, смењивање влада. Владавини по уставним начелима супротстављала се лична аутократска природа А. Карађорђевића, васпитање стечено у руским кадетским корпусима, легитимитет ратника и победника који је имао и обилато експлоатисао, двоипогодишње искуство владања без највишег правног акта земље (1918-1921), хаотично стање спољнополитичких и унутрашњеполитичких прилика у којима се земља налазила. Ослањање на институције (парламент, влада, судство) стварало је привид уставне владавине, али директан утицај на институције законодавне и извршне власти, састав, рад и рушење влада према личном интересу, сазивање и распуштање скупштине мимо утврђеног реда и државне потребе, говорило је о злоупотреби уставних принципа, претварању институција у инструменте личне владавине, арбитражу у политичким и друштвеном животу. Лош одабир сарадника, мешање у политички живот преко група радикала и демократа, олако одбацивање људи којима је политички много дуговао (Д. Димитријевић Апис, Н. Пашић, Св. Прибићевић), чињеница да су од 24 владе у периоду 1918-1929 само две „пале” у Скупштини а остале вољом суверена, давање мандата за састав влада политичарима који нису уживали поверење скупштинске већине, разбијање политичког јединства српског политичког фронта подстицањем настајања Демократске странке, притисци и удари на јединство Радикалне странке, примена „капларских метода” у општењу са политичким партијама, аверзија према парламенту и парламентаризму, тенденција да својим одлукама „пресече” развој непожељних догађаја употребом непримерених метода, ослона на официјерску лигу („Бела рука”), незајажљива амбициозност и друго упечатљиво говори о утицају Александра Карађорђевића у политичким странкама, парламенту, влади.²⁸

Утицај војске у политици (милитаризам) трајно је оптерећивао парламентарни режим. Српска војска је била одлучујући чинилац одбране територијалног интегритета земље али и гарант успостављеног политичког система, извориште моћи монарха и гарант утицаја српског грађанства. Заједнички идентитет војске Краљевине СХС имао је упориште у историјским традицијама српске војске и српске државе али је, истовремено био испуњен и заједничким општејугословенским вредностима. Укључивање преко 2.500 бивших аустроугарских официра и подофицира у нову армију (од око 300 примљених високих официра 65 је досегло чин генерала и адмирала), било је показатељ толеранције и концепта формирања национално мешовитих јединица.²⁹

* * *

Очување територија, које су административно обликоване у претходном историјском периоду, била је једна од саставница идеологије историјског и државног права на коју су се, са посебном осетљивошћу, позивале политичке странке Хрвата (конфедерализам или федерализам, Хрватска као наследница свих територија претходне монархије, право на законодавно одлучивање мимо надзора централних власти, „уговорни карактер” уједињења, потпуна сувереност делова који творе нову државу, заједница као „уговором успостављени правни однос”). Идеја историјског и државног права била је, међутим, супротна српском схватању државности. Српски политичари су у њој видели погубни анахронизам и опредељивали се за политичку филозофију коју је демонстрирала идеја о „народном и државном јединству”. Став да је уједињењем остварен циљ окупљања Срба имао је упориште у уверењу да ће истрајавање на идеји „етничког јединства” и централистичком уређењу државе неминовно убрзати процес интеграције („стапања”, „сједињавања”, „амалгамисања”) народа који су отпочели заједнички живот. Српске политичке партије су, свесне велике етничке измешаности становништва и расутости српског ентитета, одбацивале сваку форму државног административног уређења које би, у границама постојећих „историјских покрајина”, даље цепало, однарођивало и „мајоризовало” српски народ. Како није било реалних могућности за формирањем српске федералне јединице решење је тражено у централизму и идеји о „етничком јединству”. Постојао је страх да би „омеђивање” српског простора и

„постављање” српског питања „отворило” бројне трагичне спорове. Федерализам је означаван опасношћу за државу. Доминирао је став да су затечене историјске области и административна подела на округе и жупаније један од узрока државне нестабилности, „огњишта” сепаратизма, заостатак аустроугарске политике која води денационализацији и разједињавању народа који су 1918. отпочели заједнички живот. Српски политичари нису били спремни да од државе, што је Србија била до 1918, сада формирају једну покрајину. Насупрот томе, извршена је нова административна подела земље на 33 области, искључиво формираних према економским, саобраћајним и социјалним приликама. У циљу „учвршћивања” политике „народног јединства” Србија, Војводина, Косово и Метохија подељени су на 15 области.³⁰

Од првог тренутка захтеви за ревизијом Устава од 28. јуна 1921. били су веома гласни у Загребу. Пратило их је одбацивање признања чина уједињења, захтеви за формирањем хрватске неутралне сељачке републике, инсистирање на успостављању уставотворног сабора, негирање легитимности Уставотворне скупштине, означавање Устава ништавним „и без сваке правне вредности за Хрватску”. Истицано је хрватско право на самоопредељење и потреба да буде брањена хрватска индивидуалност и културне, економске, социјалне „стечевине”. Током времена гласови за ревизијом Видовданског устава чули су се и са „српске стране” али их нису пратили захтеви за формирањем самосталне српске територијалне јединице. Противуречности радикално-демократске коалиције, створене ради доношења Устава, брзо су постале тешко премостиве. Различити страначки програми и идеали, супротне технике и методи политичке борбе, супротстављеност око исте популације гласача, сужени политички „маневарски простор”, суочавање са захтевима опозиције и друго говорило је у прилог тези да та коалиција, по својој природи, и није била „српски политички фронт”.³¹

Питање ревизије Устава поделило је водеће српске политичке партије и запретило унутрашњим расцепом унутар сваке од њих. Акција Ст. Протића на успостављању покиданих веза са Радићем, ревизијом Устава, демократизацијом политичког живота, враћање странке аутентичном програму, узнемирила је вођство Радикалне странке и иницирала политички расцеп. Политичка ак-

тивност Љ. Давидовића и М. Грола изазивала је политичку диференцијацију унутар Демократске странке а касније расцеп и издавање фракције окупљене око Св. Прибићевића. Покушаји налажења начина да се са хрватским политичким покретом постигне компромис, обузда даља опструкција, преуреди држава, иницирали су промену политичких ставова са којима су српске политичке странке приступиле расправама о устројству државе. Посебну непопустљивост у одбрани Устава исказивала је најјача српска политичка партија – Народна радикална странка. Била је то последица њене неспремности да одступи од централизма и унитаризма који је Устав прокламовао и монархистичког уређења државе. Таквом политиком она је, привремено, јачала ауторитет државе али, дугорочно, компромитовала постојећи систем и идеју државног уједињења.³²

Централизам заведен Видовданским уставом обезбеђивао је српским политичким партијама доминантно место у државној управи али, истовремено, производио незадовољство осталих субјеката политичког живота и иницирао општу политичку нестабилност. То је био један од разлога честих парламентарних избора (ниједна скупштина није испунила четворогодишњи мандат). Парламентарни избори су, опет, обиловали терором „одозго и одоздо”, који је угрожавао не само основна политичка права, већ и егзистенцију. Појава великог броја политичких партија на изборима (1923 – 33, 1925 - 45) говорила је о нестабилности политичког живота. Српске политичке партије добиле су на изборима из 1923. 52,6% гласова бирача. На простору Србије у границама пре Балканских ратова за радикале, демократе и земљораднике гласало је 93,3% бирача, Македонији, Косову, Метохији и Санцаку 64,4%, Војводини 56,1%. У изборним наступима радикали су себе представљали као „чуваре Устава”. Подељени у две фракције демократи су упоредо пропагирани примену и промену постојећег Устава. Радикалска изборна тактика „ломљена демократа” дала је резултете па је у новој скупштини било 108 радикалских и 51 демократски посланик. Изборе и постизборно време пратио је терор власти, покушаји склапања споразума са федералистичким блоком (тзв. Марков протокол), обећања дата са намером да ревизија Устава буде одложена, страначки расцепи (поделе унутар Демократске странке), промене страначких програма, истрајавање (ра-

дикали) или одбацивање (демократи) централизма, груписање у нове блокове.³³

Две године касније, фебруара 1925, српске политичке партије гласало је око 60% бирача. У Србији им је поверење указало 96,8% бирача, Македонији, Косову, Метохији и Санцаку 89,9%, Војводини 72,8%. Изборне резултате одредио је терор радикалске власти. Изборе су пратиле злоупотребе, прогони, политички обрачуни жртве, бескомпромисна пропаганда. Радикали су освојили преко 34% свих гласова али не и изборну победу која би им омогућила разрешење парламентарне кризе. Демократска странка је повећала број гласова у односу на претходне изборе али је њен политички утицај умањен. Процес распадања српских политичких партија добио је, након избора на замаху. Унутар Народне радикалне странке отпочео је убрзани процес раслојавања и фракцијског груписања. Некада јединствена партија, која је себе представљала као чувара државног поретка, огрезла у корупцији, почела се распадати. Смрт Н. Пашића (децембар 1926) истовремено је значила крај једне епохе у дугом трајању Народне радикалне странке и одлазак са српске и југословенске сцене најзначајније историјске фигуре. Подједнаком брзином опадао је и ауторитет политичког вођства Демократске странке. Слабљење политичких партија и цепање политичких блокова погодовало је јачању политичких позиција монарха. Утицај Народне скупштине на политику влада готово се није осећао. Политичке партије су ослонац за своје програме све чешће тражиле изван парламента.³⁴

Септембра 1927 свој глас је српским политичким партијама поклатило 63,7% свих бирача. У Србији је за њих гласало 98,1% изашлих на изборе, у Македонији, Косову, Метохији и Санцаку 97,8%, Војводини 71,5%. Подељену, ослабљену и компромитовану Народна радикална странка добила је 30% мандата мање у новом парламенту (у Србији 12 мандата мање). Од укупно 112 мандата присталицама старог радикалског курса (пашићевци) припала је само трећина. Демократска странка је освојила око 40% више мандата него на претходним изборима. Избори су, за разлику од свих претходних на којима су груписањем у блокове јачале политичке позиције странака, служили цепању, растакању и разбијању најјачих политичких партија. У новој Народној скупштини српске политичке странке су биле супротстављене једне другима

и поларизоване унутар себе. Зарад учешћа у власти подржавале су владе које постављао монарх и жртвовале своје страначке програме и убеђења. Криза парламентаризма додатно је јачала положај монарха.

У читавој првој деценији живота Краљевине СХС српске политичке партије су искључивале све историјске, племенске, верске, покрајинске разлике као разлог новог административног уређења и територијалног издвајања, у оквирима државне целине. Страх да увођење федерације може угрозити заједнички развој у будућности мешао се са убеђењем да је национално територијално разграничење немогуће извести и свешћу да „отварање” било ког националног питања, а посебно српског, значи стављање на дневни ред политички осетљивих националних, мањинских, територијалних, унутарсрпских (попут питања аутономије Војводине) и традиционално државних питања (попут црногорског). Отуда, у име државе коју љубоморно чувају, српске политичке партије заповестављају сопствене националне интересе, свесно пресецају национални полет, одбацују и помисао о формирању српског политичког покрета, одричу се дела сопственог идентитета, не воде бригу о стању у коме се налази њихова матица, потискују сећање на традицију српске државности. Страх за државу онемогућивао је реформу друштвеног и државног живота. Употреба силе поништавала је концепт и идеју модерне либералне државе. Политички спорови и сукоби гурали су на маргину сваки покушај да држава осмисли стратегију развоја, друштво досегне виши степен толеранције, грађанин освоји уставом загарантоване слободе и права, институције добију демократску суштину и јасно изграђен профил, политичке вође прерасту локалне и националне оквири и интересе. У питању је био својеврстан бег од нужне друштвене модернизације.

У деценији парламентарног живота Демократска странка је доживела еволуцију у политичким ставовима – од искључивих унитаристичко-централистичких позиција ка повезивању националне посебности и прихватања сложеног облика државног уређења. Народна радикална странка, у почетку мање искључива, и поред политичких „маневара” које је имала, истрајавала је у одбрани Устава из 1921. Радикали су били убеђени да би се држава заснована на „уговору” распала „при првом међународном потре-

су који би допро до Балкана или дунавског басена”. Сматрали су да једино „јединствена држава” штити интересе српског народа. У сваком покушају да тај концепт буде замењен сложеним механизмом управљања, какав намеће федерализам, видели су клицу државног распадања. Српске политичке партије биле су међусобно сукобљене и унутар себе подељене око односа према „хрватском питању” и „уставном питању”, сасвим пренебрегавајући суочавањем са „српским питањем”, Два концепта државе (централистички и федералистички) истовремено су значили и два концепта друштва које су супротстављене српске политичке партије заговарале. У позним двадесетим годинама постало је јасно да само драстична ревизија државне управе и општа друштвена реформа могу државу да спасе од слома. Спровођење законодавних и управних реформи, које је годинама блокирано, постало је нужно.

* * *

Интегрална југословенска идеологија доведена је до врхунца завођењем краљеве личне власти 6. јануара 1929. После осам година парламентарног живота, испуњених бројним ограничењима и тешкоћама, земља је закорачила у отворену монархидиктатуру. У „Прокламацији” народу од 6. јануара 1929. краљ Александар И Карађорђевић је парламентаризам означио појавом која „почиње да доводи до духовног расула и народног разједињења”. За највиши циљ своје владавине и највећи закон земље суверен је означио „народно јединство” и „државну целину”. Владар је позвао све Србе, Хрвате и Словенце да га помогну у напорима којима је једини циљ „да се у што краћем времену оствари формирање оних установа, оне државне управе и оног државног уређења, које ће највише одговарати народним потребама”, да се у будућем раду траже и примењују „нове методе” и „крче нови путеви” којима ће бити досегнут прокламовани циљ. Шестојануарско законодавство („Закон о краљевој власти и врховној управи”, „Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави”, „Закон о штампи...”) је потврдило ставове које је монарх изложио у својој „Прокламацији” и за основни циљ имало „чување државног и народног јединства” и „реда и дисциплине”. Режим диктатуре је привремено примирио политичке страсти које су претиле распаду земље. У страначким вођствима је завођење диктатуре дочекано

са надом и опрезношћу. У Загребу је постојало уверење да ће монарх, у разрешењу дубоке државне кризе, покушати да задовољи Хрвате и предност дати решавању „хрватског питања”. Српске грађанске партије су сматрале да је диктатура у функцији очувања државне целине, заштите централистичког уређења, превазилажења кризе југословенске националне идеје, решавања нагомиланих политичких противуречности.³⁵

Грађанске политичке партије прихватиле су завођење диктатуре, забрану рада, цензуру штампе, забрану зборова, интернирање извесног броја политичара крајње пасивно и без отпора. Забрањене законом, корумпиране, поцепане и ослабљене оне нису имале могућности да се супротставе режиму диктатуре. Хрватски политичари су у почетку веровали да диктатура отвара могућност за непосредно споразумевање хрватске опозиције и краља, без учешћа „србијанских грађанских политичких партија. Српске политичке партије потонуле су у апатију. Навикнуте на парламентарне методе борбе оне нису биле спремне и способне да одговоре изазовима диктатуре. Ипак, са протоком времена, и „пасивна резистенција” је добијала облике отпора кога се режим исконски бојао.³⁶

У нераскидивој вези са законима који су означили завођење личне власти била је и одлука о административној подели земље на бановине. Заснована на илузији да је након десет година заједничког живота могуће декретима и законима, у тачно испланираним роковима, формирати југословенску нацију, та намера режима је потврђена доношењем „Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја” (3. октобар 1929). Закон је променио службени назив Краљевине СХС у Краљевина Југославија, чиме је дефинитивно одбачен Пашићев концепт очувања српског имена у називу државе, а њену територију поделио у девет управно-територијалних целина – бановина. Нови назив државе симболично је значио одбацивање компромисног унитаризма и одређивање режима за југословенски интегрализам. Административна подела на бановине, створене према географским критеријумима, била је покушај да брисањем граница историјских области буду спречени даљи дезинтеграциони процеси у југословенској држави, заустављена инерција историје, дефинитивно разбијене и разобличене историјске и националне области које су постојањем

потхрањивале сепаратизме, успостављене политички, економски и саобраћајно стабилне и јаке целине способне за живот. У име националне нивелације територије на којима су живели југословенски народи биле су административно испресецане и измешане. Покушавајући да у већини бановина буде обезбеђена српска бројчана преоћ диктатура је новом административном мером додатно „дробила” Србију, која је раздвојена у пет бановина. Србија у својим историјским, географским, економским, националним обрисима више није постојала.³⁷

Прокламовано југословенство је у првим годинама диктатуре доживљавано као „синтеза” српства, хрватства и словенства а Краљевина Југославија као „потпуно синтетичко решење” националног и државног програма. Упориште диктатуре у војсци, апарату државне безбедности, делу грађанских политичких снага Србије и Словеније и привредним и финансијским круговима Хрватске, новом законодавству нису била довољна за стабилну власт. Зато је, коначно, средином јула 1930. приступљено оживо-творењу идеологије југословенства. Уз акт од 6. јануара 1929. који је окарактерисан као „последња реч старом систему управе” и Закона од 3. октобра 1929, којим је „етнички и етички смисао историјског и националног развоја” одређен у имену Краљевине и њеној административној подели, Декларација од 4. јула 1930. значила је наметање идеологије југословенства као „опште народне идеологије”, њено усађивање у свест сваког становника Краљевине, истицање као императивне грађанске дужности, потпуног раскида са прошлошћу и пројектовања „југословенске будућности”. Оно што је режиму 1930. изгледало као коначна победа југословенства, учвршћивање народног јединства, дефинитивно ликвидирање племенских и покрајинских разлика, „сливање и стапање сва три југословенска народа у једну велику и јединствену југословенску нацију”, било је у суштини највећи пораз југословенске идеје. Југословенство је све мање доживљавано као „синтеза” до које се временом може стићи а све више као „амалгамисање”, „стапање”, „нова религија”, „државна догма”, „бескомпромисна акција” коју треба спровести без одлагања, одмах, административним средствима, насилно.³⁸

Цео процес пратило је малаксавање српских политичких партија и нарастање моћног хрватског покрета. Режим је надгле-

дао делатност опозиционих политичара и регистровао сваки њихов политички ангажман. Праћена је активност Љ. Давидовића и његово настојање да сузбије утицај „дворских демократа” у унутрашњости. Стални објект посматрања била је и широка групација радикалских политичара „разних група и фракција” (М. Трифуновић, А. Станојевић, М. Стојадиновић, Д. Цветковић). Пажњу режима привлачили су и прваци Савеза земљорадника. Посебном терору били су изложени политичари леве оријентације. Под ударом репресивног законодавства и „белог терора” нашли су се посебно комунисти али и читав низ значајних грађанских политичара. У захтевима за повратак на уставно-парламентарни систем српска грађанска опозиција је била сложна. Спремност је постојала и око изналагања споразума са хрватским покретом али је те контакте онемогућио терор диктатуре. Сва истраживања показују да режим није имао упориште у Србији, нити је Србија њиме профитирала.³⁹

Даровањем Устава од 3. септембра 1931. формално је био завршен период монарходиктатуре. Био је то покушај да под теретом економске кризе, нагомиланих политичких тешкоћа, притиска који је стизао из иностранства (Француска, Чехословачка), увођењем ограничене уставности, буде нађен излаз из кризе која је захватила диктаторски режим. Устав је државу дефинисао као „уставну” монархију, предвидео постојање народног представништва али не и парламентарног система, одредбом да „не може бити удруживања на верској или племенској или религиозној основи у партијско-политичке сврхе” суштински онемогућио обнављање рада политичких партија. Краљевим указом расписани су избори за народну скупштину а за дан избора одређен 8. новембар 1931. Српске политичке партије позвале су бираче да бојкотују изборе на којима је постојала само једна изборна листа (режимска Југословенска радикално-сељачка демократија) и где се гласало јавним и усменим гласањем. Рестаурација уставног и парламентарног живота значила је за режим проширење друштвено-политичког ослонаца власти и стварање утиска да се политички живот враћа у своје нормалне токове, а за опозицију показатељ узмака снага диктатуре пред унутрашњим и спољним тешкоћама које је продубио акт од 6. јануара 1929. Прокламовање Устава није значило напуштање интегралног југословенства већ покушај да

оно, као „национални и државни програм” и „општи народни покрет” буде прилагођено условима постојања „нормалног” уставног и политичког живота. За Краља Александра и идеологе државне политике југословенство никада није представљало потпуну негацију и потирање племена, племенских имена, прошлости, осећања, традиције, менталитета, тј. оно није имало облик чисте интегралности. Али се, при том, веровало да је „у једном краћем или дужем процесу”, еволутивним путем, конструктивним радом у просвети, култури, националним организацијама могуће васпитати југословенску генерацију растерећену племенских предрасуда и способну да досегне „идеал интегралног југословенства”. Насупрот томе део горљивих заговорника интегралног југословенства био је убеђен да се оно може досегнути „преко ноћи”, револуционарним мерама, радикалним променама људске свести. Трећа група учесника у политичком животу југословенство је прихватала као средство да се политичком мимикријом буде уз власт и на власти. Бескомпромисни сукоби присталица и противника југословенства додатно су радикализовали политичка расположења.⁴⁰

У годинама диктатуре ниједан од кључних проблема функционисања државе, због којих је лични режим и уведен, није решен. И док је хрватске политички покрет све своје снаге усмерио ка решавању „хрватског питања”, србијанске политичке партије су настојале да „ударима” на монарха и режим извојују демократски поредак. По њиховом мишљењу, без демократије није било могуће решавати државноправна питања. Радикали су умерено протествовали против укидања грађанских политичких слобода и тражили либерализацију режима. Демократи су осуђивали режим диктатуре, захтевале окупљање и сарадњу свих опозиционих странака, одбацивале „југословенство под морање”. У погледу уређења државе били су склони да се приклоне сложенијем облику државне организације. О преуређењу државе, у годинама диктатуре, најозбиљније је размишљала група политичара окупљена око левог крила Савеза земљорадника, за које је федерално уређење земље било прихватљиво. Појава „Загребачких пунктација” и таласа „резолуција” других опозиционих партија и група, означила је оживљавање политичког живота. Српске опозиционе политичке странке су својим иступима заговарале преуређење

државе и назначиле новине у програмским оријентацијама (удруживање у „општем народном послу” српских, хрватских и словеначких странака).⁴¹

Средином тридесетих година, са слабљењем стега диктатуре и „одласком” њеног главног заговорника, политички живот је ушао у нову фазу. Режим диктатуре морао је неминовно бити трансформисан а „експеримент” интегралног југословенства, који је трајно оштетио некадашњи демократски и национални престиж Србије, напуштен. Провала политичких страсти, националних емоција, племенских симбола, мржње и репресије на парламентарним изборима, одржани 5. маја 1935, означила је кидање са старим политичким стањем „националног југословенства”. Осуђујући диктатуру део српских политичких странака, окупљених у Удруженој опозицији, је решење кризе видео само у „слободи” и „споразуму Срба, Хрвата и Словенаца”. Успостављање поретка пуне парламентарне демократије било је за српске политичке партије предуслов успешног решавања „хрватског питања”. Тражиле су формирање скупштине која ће имати довољно ауторитета и моћи да контролише рад сваке владе, захтевале најпотпунију министарску одговорност, веровале да бројна нагомилана питања могу бити решена „здруженом снагом народа”.⁴²

Такозвано „реално југословенство”, које је заговарала влада Милана Стојадиновића (1935-1938), настојало је да надрасне националне посебности али их није негирало. Стојадиновић и његова Југословенска радикална заједница („сабира” делове радикала, Словенске људске странке и Југословенске муслиманске организације) су остали верни националном јединству и државној целини сматрајући да југословенство представља својеврсну подлогу на којој је изграђена држава и на којој једино може и мора бити сачувана. На српско-хрватске односе Стојадиновић је гледао са позиција „један народ, једна држава, један краљ”. Федеративно уређење државе било му је страно и сматрао је да оно неминовно доводи у „опасност јединство државе у тако раној фази њеног постојања”. Милан Стојадиновић се опредељивао за централистичко-унитаристичку Југославију, није био спреман на ревизију устава, био је заговорник даљег учвршћивања већ и онако централизованог државног апарата сматрајући га упориштем власти. Имајући ослонац у кнезу намеснику Павлу Карађорђевићу, делу

српског грађанства, СЛС, ЈМО настојао је да политичким заокружењем и изоловањем хрватског покрета сузбије хрватске националне захтеве и натера ХСС и В. Мачека на прихватање тзв. „малог решења” хрватског питања (улазак неколико представника ХСС у владу). Унутрашње заокружење хрватског покрета било је праћено и спољном политиком развијања добрих односа са Немачком и Италијом, са намером сузбијања делатности хрватског сепаратистичког покрета у тим земљама, спречавања интернационализације хрватског питања, успостављања чвршћих економских односа. Ригидну и компромитовану идеологију Стојадиновић је настојао да замени ефикасном државном интервенцијом у привреди која му је пружала могућност да изменом привредних релација „састави” југословенски простор, обезбеди економску подлогу политичкој преоћи српског грађанства и изврши преокрет у српско-хрватским односима. Јачањем државне интервенције, јавним радовима, градњом комуникација и развијањем саобраћаја, постављањем основа тешке, хемијске и машинске индустрије М. Стојадиновић је у српску политику по први пут увео економску димензију. Политичка власт доприносила је економском уздизању Србије, јачању области у којима су Срби живели, економској интеграцији и привредном повезивању земље. Верска политика склапања конкордата са Светом Столицом била је у функцији одвајања римокатоличке цркве од хрватског покрета. У тим годинама државу су захватили снажни дезинтеграциони процеси. Диктаторско понашање и употреба недемократских метода, оријентација у спољној политици на Немачку и Италију директно су подстакли груписање српске опозиције (Удружену опозицију чине Демократска странка, Народна радикална странка, Савез земљорадника). Декларативно напуштање интегралног југословенства супротставило је Стојадиновићевој влади и преживеле снаге шестојануарског режима. Против премијера и његових метода владања били су и сви антифашистички расположени покрети и појединци.⁴³

Насупрот власти српска опозиција није имала јединствен политички програм. Странке окупљене у Удруженој опозицији неговале су јак „осећај за државу”. Бунт против режима, који је увек сматран пролазним, јављао се као последица забринутости за државу. Сарадња са хрватским покретом такође је била мотиви-

сана потребом очувања државе. Општа демократизација политичког живота сматрана је битним предусловом очувања државне целине. Демократска странка је прокламовала признање народних различитости, одбацивала декретирано југословенство, залагала се за сложен тип државе али је истрајавала на блискости Срба, Хрвата и Словенаца и потреби живота у заједничкој држави. Радикали су били спремни да прихвате „формулу о сложеној држави” само као „једини излаз” али не и да напусте став о постојању „југословенске нације”. За њих је истицање српског, хрватског и словеначког индивидуалитета било прихватљиво само у оквиру идеје о народном јединству кога, такође, нису били спремни да се одрекну. Идеал радикала је била држава уређена на принципима „покрајинске самоуправе”, „регионалне аутономије”, „регионалне федерације” у којој би упоредо егзистирала и „централна и федерална власт”. Представници Савеза земљорадника бринули су о сигурности државе и сматрали важним да „остану државне границе и да оне буду споља и изнутра обезбеђене, а све остало може се слободно мењати”. Хетерогена група политичких група окупљених у аутономашком покрету (Војвођански фронт), настојала је да у најављеном преуређењу државе Војводина добије статус равноправан осталим федералним или аутономним јединицама.

Споразум Удружене опозиције и Сељачко демократске коалиције (Фаркашић, 8. октобар 1937)⁴⁴ узнемирио је представнике власти који су процењивали да усвојена процедура преуређења државе води суспендовању Устава и државном удару. Његови потписници били су, међутим, мишљења да је споразум отклонио опасност од хрватског сепаратизма, допринео политичкој консолидацији земље, ојачао њене спољнополитичке позиције, створио претпоставке демократског развоја, обезбедио „здраве државне темеље Југославије”. Српска опозиција учинила је компромис прихватајући формулације о српском и хрватском народу, народном суверенитету, поступку за измену постојећег Устава, док је хрватска страна признала државу, монархију и династију и сагласила се да приступи концентрисаној страначкој влади. У политичкој борби са режимом српске политичке партије су инсистирале на демократизацији политичког живота.

Политичке прилике у земљи, притисак опозиције и промењени међународни положај Југославије приморали су М. Стоја-

диновића да распише превремене парламентарне изборе. На изборе од 11. децембра 1938. изашло је 74,48% бирача. За листу М. Стојадиновића гласало је 54,09% бирача. Листи чији је носилац био В. Мачек поверење је указало 44,9% бирача. За листу коју је предводио Д. Љотић изјаснило се 1,1% бирача. Резултати избора показали су потпуну поларизацију српског бирачког тела. Српске опозиционе странке донеле су заједничкој опозиционој листи коју је предводио В. Мачек преко 600.000 гласова. Постигнути изборни резултати, у којима М. Стојадиновић није добио апсолутну подршку српског народа, значили су његов одлазак са власти.

Унутрашње тензије и криза међународног поретка утицали су на неодложно преуређење југословенске државе. Рушење М. Стојадиновића отворило је пут за преговоре круне са хрватском опозицијом. Нова влада, на чијем се челу обрео Драгиша Цветковић, добила је „специјалну мисију” у послу „консолидовања” унутрашњих прилика и склапања „споразума са Хрватима”. Спремност да се разговара о „границама”, „територијама” и „надлежностима” будуће аутономне области постојала је на обе стране. Преговори су одмицали у тишини током пролећа и лета 1939. Српске политичке странке биле су готово сасвим искључене из преговора које су водили Д. Цветковић и В. Мачек. Одбацивањем Мачековог „предлога” да их заступа у преговорима са Д. Цветковићем и „ултиматума” да пристану на преговоре о територијалном опсегу и компетенцијама хрватске јединице „по краткој процедури”, српска политичка опозиција је сасвим изолована. Тог тренутка за В. Мачека споразум из Фаркашића изгубио је сваку важност. Заобиђене и маргинализоване од власти и напуштене од дојучерашњих хрватских „савезника”, српске опозиционе странке су са стране посматрале како се решава судбинско питање преуређења земље. Бројне резерве према садржају и току преговора, протести, опомињућа упозорења, немоћ да се било шта учини, основне су карактеристике понашања српске опозиције. Издавање „хрватског питања” из контекста демократизације земље и целовитог решавања уставно-правних питања, било је у супротности са основним ставовима демократа, радикала и земљорадника. Лош опаснијим је сматрано „територијално шпартање” граница без да се српски народ за то пита.⁴⁵

Непосредно по формирању Бановине Хрватске (26. август 1939), постало је јасно да у државно-правном смислу новонастала територијална јединица представља само фрагмент будућег државног уређења Краљевине. Уредбом о бановини Хрватској створено је језгро будуће федералне јединице, тј. федерална јединица у заметку. Државни централизам био је суштински напуштен а до тадашње државно уређење Краљевине Југославије промењено. Чињеница да је територија Бановине Хрватске издвојена преваходно по етничком принципу значила је трајно напуштање идеологије о народном и државном јединству. Решења које је понудио политички компромис Д. Цветковића и В. Мачека изазвала су незадовољство српских политичких чинилаца. Није у питању било само неслагање са половичним карактером постигнутог споразума и процедуром државно-правног преуређења земље, већ захватање у етнички простор који је српско грађанство сматрало српским, погоршање положаја Срба у новонасталој бановини, отварање других традиционално државних, мањинских, покрајинских, националних питања. Демократска странка је критиковала процедуру и смисао споразума. У критичким иступима указивано је на чињеницу да се разговор о држави свео на расправу о срезовима, „пазар за готово” који је угрозио виталне националне интересе српског народа, „просту рачунску нагодбу” која потхрањује апетите „три сирова национализма” и њихов осећај „да је свако сам себи довољан” – сасвим поништавајући свест о државној целини. На сличним позицијама су били радикали и Савез земљорадника. Интелектуалци окупљени око Српског културног клуба тражили су националну акцију засновану на ситном конструктивном раду, плану, организацији, усмеравању националних енергија ка циљевима и идеалима преваходно политичког, економског и културног карактера.⁴⁶

Деценијама остављено по страни „српско питање” је отворено у тренутку када је рат и претња ревизијом мировних уговора наговестила промену политичке карте Европе и Балкана. Настајање „хрватске јединице”, прихватање начела „етничког омеђивања” простора, појава „грабежи” за територијама, неминовно је на дневни ред поставило питање настанка српске територијалне јединице. Рад на пројекту „Српске земље” отпочео је новембра 1939. Нацрт који је настао средином 1940. предвиђао је да у сас-

тав „Српске земље”, са средиштем у Скопљу, уђу територије Врбаске, Дринске, Моравске, Зетске и Вардарске бановине. Процес државно-правног преуређења државе на тријалистичкој основи (хрватска, српска и словеначка јединица) „пресекао” је рат. Самим тим ни заокружење српске административне јединице није одмакло даље од нацрта.

Војни преврат и антинемачке демонстрације од 27. марта 1941. одредио је судбину југословенске државе. У Берлину је рушење владе, која је потписала савез са Немачком, сматран изазовом, објавом рата, „српским чином” који мора бити сурово кажњен. „Београдски преврат” је поздрављен у Лондону као тренутак у коме је Југославија, поново, „нашла своју душу”. Српска православна црква је тумачила да се српски народ тога дана, још једном, „приволео царству божије истине и правде”. Српски политичари прозападног усмерења били су убеђени да је 27. март, сврставањем уз савезнике и антифашистички блок, задобијен значајни морални и политички капитал. Демократски оријентисани интелектуалци су процењивали да је избор учињен 27. марта био очекиван и у складу са српском традицијом и историјом. Малобројне пронемачке политичке снаге у Београду су преврат тумачиле као „катастрофу”. Комунисти су у целом догађају видели прилику за офанзивнији политички наступ који, у крајњој инстанци, води рушењу монархистичког и грађанског поретка. Ризик који је преузет пучем и демонстрацијама у условима рата, неподношљиве унутрашње кризе и конфронтације великих сила на Балкану био је ван контроле нове владе. У краткотрајном „Априлском рату” изречена је пресуда Краљевини Југославији. У плановима немачког новог поретка није било места ни за Југославију ни за Србију.

Summary: This paper represents the historical view of the main characteristics of Serbian society and Yugoslav state in the period between 1918. and 1941.

Key words: society, state, politics, Serbia, Yugoslavia, tradition, modernisation, ideology, yugoslavism, parliamentarism, dictatorship

Endnotes:

¹ A. Mitrović, Srbija u Prvom svetskom ratu, Beograd 1984; M. Ekmečić, Stvaranje Jugoslavije 1790-1918, II, Beograd 1989; M. Ekmečić, Ratni ciljevi Srbije 1914, Beograd 1973; V. Dedijer..., Istorija Jugoslavije, Beograd 1972; B. Krizman, Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države, Zagreb 1977; L. Rakić, Radikalna stranka u Vojvodini 1902-1919, Novi Sad 1984; N. Rakočević, Crna Gora u Prvom svetskom ratu 1914-1918, Cetinje 1969; Đ. Stanković, Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije, Beograd 1984; V. Kazimirović, Srbija u Jugoslaviji 1914-1945, I, Beograd 1995; B. Petranović, Istorija Jugoslavije, I, Beograd 1988; Stvaranje jugoslovenske države 1918. Zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd 1989; Lj. Dimić, Istorija srpske državnosti. Srbija u Jugoslaviji, Beograd 2001.

² B. Petranović, Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije, Beograd 1993, 23-25; A. Mitrović, Srbija u Prvom svetskom ratu, Beograd 1984, 543-564; Đ. Stanković, Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije, Beograd 1984, 215-251; B. Krizman, Hrvatski sabor i ujedinjenje 1918, Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine, Beograd 1989, 51.72; B. Krizman, Hrvatske stranke prema ujedinjenju i stvaranju jugoslovenske države. Politički život jugoslavije 1914-1945, Beograd 1975, 93-128.

³ U „Adresi” su naznačeni osnovni elementi na osnovu kojih je došlo do konstituisanja države – pobjeda u ratu kao preduslov „za izvršenje velikog dela ujedinjenja”, prevrat i privremeno konstituisanje države, idaja narodnog jedinstva, načelo demokratije izjednačeno sa pravom naroda da odlučuje o svojoj sudbini, želja za sjedinjenjem u jedinstvenu narodnu državu, „neprekinuti etnografski teritorij” koji treba uokviriti granicama. „Adresa” je naznačila da vladarsku vlast na čitavoj teritoriji nove države vrši vladarska kuća Karadorđević, predvidela je obrazovanje jedinstvene parlamentarne vlade, insistirala na sporazumnom obrazovanju Privremenog narodnog predstavništva, zagararala princip ustavnosti i parlamentarne odgovornosti, izražavala protest protiv tajnog Londonskog ugovora, tražila od regenta zaštitu etnografskih granica. Zahtev o opstajanju „dosadašnjih autonomnih administrativnih organa”, koji je adresa „sačuvala”, bio je jedini trag koji je borba za federalizam tokom Prvog svetskog rata ostavila u državnopravnim aktima.

D. Janković – B. Krizman, Građa o stvaranju jugoslovenske države, II, Beograd 1964, 673-676.

⁴ U „odgovoru” regent je proglasio ujedinjenje Srbije sa „zemljama nezavisne države SHS” a ne Državom SHS. Regent se obavezao da će biti kralj „samo slobodnim građanima države Srba, Hrvata i Slovenaca”. I veran „velikim ustavnim, parlamentarnim i široko-demokratskim načelima, zasnovanim na opštem pravu glasanja”. Za svoje prve zadatke označio je formiranje vlade koja će predstavljati „celu ujedinjenu otadžbinu” i borbu za etnografske granice „celokupnog našeg naroda”.

Isto, 673-676.

⁵ Činom ujedinjenja država je zvanično nazvana Kraljevstvo Srbam Hrvata i Slovenaca i to ime je bilo u upotrebi do 15. jula 1920. kada je odlukom Privremenog narodnog predstavništva zvaničan naziv postao Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

M. Milošević, Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca – prvi naziv jugoslovenske države, Arhiv, 2000, 1, 97-111; Sl. Jovanović, Ustavno pravo Kraljevine SHS, Beograd 1929, 12-21; Sl. Jovanović, Političke i pravne rasprave, Beograd 1932, 301-324.

⁶ J. Cvijić, Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, I, Beograd 1966; V. Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Beograd 1982; Jugoslovenski geoprostor, Beograd 1989; B.Z. Milojević, Kakva nam je otadžbina. Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918-1928, Beograd 1928.

⁷ M. Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb 1968; S. Đurović, Sa Teslom u novi vek. Izabrani članci iz ekonomske istorije Srbije i Jugoslavije 1918-1941, Beograd 1997.

⁸ M. Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb 1968, 322. Primera radi navodimo da je u isto vreme na 100 ha obradive zemlje u Kanadi živelo 11 osoba, SAD 17, Engleskoj 30, Danskoj 36, Francuskoj 48, Nemačkoj 52 itd.

⁹ U isto vreme površine zasađene hlebnim žitom iznosile su u Mađarskoj 73,1% oranica, Austriji 58,6%, Danskoj 48,9%, Francuskoj 50,5%, Nemačkoj 57,3%.

N. Popović – D. Mišić, Naša domaća privreda, Beograd 1929, 112-113; Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1940, X, Beograd 1941, 154-155.

¹⁰ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1940, X, Beograd 1941, 170-171; S. Ulmanski, Poljoprivreda Balkana. Knjiga o Balkanu, I, Beograd 1936, 229-231; Zapisnik sa 11 sednice Ministarskog svate od 16.5.1929, AJ, 138, F-1; N. Popović – D. Mišić, n.d, 119-132.

¹¹ S. Kukoleča, Industrija Jugoslavije 1918-1938, Beograd 1941, 51-53.

¹² S. Kukoleča, n.d, 53-90.

¹³ O tome više: J. Cvijić, Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, Beograd 1966; Lj. Dimić, Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941, I, Beograd 1996.

¹⁴ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31.3.1931. godine, IV, Prisutno stanovništvo prema glavnom zanimanju, Sarajevo 1940, VII ; Lj. Dimić, n.d, 35-37.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Lj. Dimić, Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941, I, Beograd 1996, 44.

¹⁷ D. Janković – B. Krizman, Građa o stvaranju jugoslovenske države, 673-676; Sl. Jovanović, Političke i pravne rasprave, 332-335; B. Marković, Naše narodno ujedinjenje. Unutrašnje uređenje Jugoslavije, 55-59.

¹⁸ B. Gligorijević, Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929, Beograd 1979, 21-23; Građa o stvaranju jugoslovenske države, II, 683-684.

¹⁹ N. Žutić, Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije, Istorija 20. veka, 1, 1998, 27-28; V. Kazimirović, Srbija u Jugoslaviji 1914 – 1915, I, Beograd 1995, 210-211; Lj. Dimić, Istorija srpske državnosti. Srbija u Jugoslaviji, III, Beograd 2001, 52-53.

²⁰ B. Gligorijević, Parlament i političke stranke..., 17-36.

²¹ Sl. Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine SHS*, Beograd 1929, 12-15; Sl. Jovanović, *Političke i pravne rasprave*, Beograd 1932, 301-310; A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919-1920*, Beograd 1969, 61-64; B. Krizman, *Vanjska politika jugoslovenske države 1918-1941*, Zagreb 1975, 14-15; Đ. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati 1918-1923*, Beograd 1995, 86; B. Krizman, *Pitanje međunarodnog priznanja jugoslovenske države 1919. godine*, *Istorija XX veka*, 3, Beograd 1962, 345-386.

²² A. SAN-u, *Zaostavština N. Stojanovića*, 12.554/13; A. Srbije i Crne Gore, *Zbirka J.Jovanovića Pižona*, f-57, *Jugoslovenska demokratska liga*; Sl. Jovanović, *Nestajanje zakona*, *Iz istorije i književnosti*, *Sabrana dela Slobodana Jovanovića*, tom 11, Beograd 1991, 399-409; Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, 24-34; B. Marković, *Naše narodno ujedinjenje*, 59-60; Lj. Dimić, *Istorija srpske državnosti*, 56-57;

²³ *Program Demokratske stranke*, Beograd 1921; V. Krestić – R. Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918*, Beograd 1992, 102; B. Marković, n.d, 69-70; B. Gligorijević, n.d, 38-40; Lj. Dimić, n.d, 59-61;

²⁴ *Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu*, Beograd 1921.

²⁵ *Ustav Kraljevine SHS*, Beograd 1921; Sl. Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine SHS*, 322-426.

²⁶ Sl. Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine SHS*, 55-63.

²⁷ Isto.

²⁸ O tome više: B. Gligorijević, *Kralj Aleksandar Karađorđević, I-III*, Beograd 1996; K. Elan, *Život i smrt Aleksandra I kralja Jugoslavije*, Beograd 1988; M. Pavlović Krpa, *Kralj Aleksandar I Karađorđević u ratu i miru*, Beograd 1991; M. Ristić, *Kralj Aleksandar Karađorđević – život i rad*, Beograd 1937; S.F. Vukojević, *Aleksandar I tvorac države i ujedinitelj*, Beograd 1937.

²⁹ M. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918-1991*, Beograd 1999, 11-46.

³⁰ S. Radić, *Državno uređenje ili ustav neutralne seljačke republike Hrvatske*, *Politički spisi*, Zagreb 1971, 319-335 i 367-393; M. Stefanovski, *Ideja hrvatskog državnog prava i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1995; B. Gligorijević, *Jugoslovenstvo između dva svetska rata*, *JiC*, 1-4, 1986, 73; B. Petranović – M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, 23-27; R. Končar, *Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929-1941*, Novi Sad 1995, 24-31.

³¹ Đ. Stanković, *Stojan Protić i okupljanje snaga radi rešavanja hrvatskog pitanja*, *Istorijski glasnik*, 1, 1971, 7-32; Đ. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati...*, 109-112, 130-132.

³² Đ. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati...*, 139-154

³³ B. Gligorijević, *Parlament...*, 138-165; Đ. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati*, 275-308; B. Petranović – M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, 242-244.

³⁴ B. Gligorijević, *Parlament...*, 178-196 i 210-213; B. Petranović – M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, I, 245-256. *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 8. februara 1925*, Beograd 1926.

³⁵ Sl. Jovanović, *Jugoslovenska misao u prošlosti i budućnosti*. *Iz istorije književnosti*, I, *Sabrana dela Slobodana Jovanovića*, 567-575; L. Marković, *Jugoslovenska država i*

hrvatsko pitanje 1914-1929, Beograd 1935; Lj. Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, I, 171-175.

³⁶ O tome više: T. Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, Beograd 1969.

³⁷ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 5.10.1929; D. Janković – M. Mirković, *Državnopravna istorija Jugoslavije*, 388-392; T. Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 114-115; B. Petranović – M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 223-242.

³⁸ Lj. Dimić, *Država, integralno jugoslovenstvo i kultura*, *Književnost*, 1-3, 1994, 171-207.

³⁹ O tome više: T. Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, Beograd 1969; Lj. Boban, *Držanje srbijanskih opozicionih stranaka povodom Zagrebačkih punktacija 1932-1933*, *Historijski zbornik*, 1-2, 1962, 8.

⁴⁰ Lj. Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji*, 285-328.

⁴¹ T. Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 145-154; D. Jovanović, *Sloboda od straha*. *Izabrane političke rasprave*, Beograd 1991, 285-290.

⁴² M Radojević, *Udružena opozicija 1935-1939*, Beograd 1994, 39-40.

⁴³ O tome više: T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, Beograd; S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, beograd; M. Radojević, *Udružena opozicija 1935-1938*, Beograd 1994; J. Hoptner, *Jugoslavija u krizi*, Rijeka 1972, M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Beograd 2002.

⁴⁴ *Sporazum je narod označio „izvorom svake državne vlasti”, zatražio ustav „zasnovan na načelima narodne vladavine”, iskazao protest protiv „nedemokratskih sistema”, založio se da jugoslovenski narodi „sporazumno organizuju svoju državnu zajednicu”, izneo zahtev da na državnu upravu dođe vlada sastavljena od političkih stranaka „koje stvarno imaju korena u narodu”, prihvatio dinastiju Karađorđević, obavezao potpisnike da budući ustav bude izglasan većinom u kojoj će biti „većina Srba, većina Hrvata i većina Slovenaca”.*

M. Radojević, n.d, 176-179; B. Petranović – M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam...*, 380-394.

⁴⁵ O tome više: M. Konstatinović, *Politika sporazuma*, Novi Sad 1998; Lj. Boban, *Maček i politika HSS*, II, Zagreb 1974; Lj. Boban, *Sporazum Cvetković – Maček*, Beograd 1965; M. Radojević, *Udružena opozicija*, Beograd 1994.

⁴⁶ M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988 17-51; M. Radojević, n.d, 192-200; Lj. Boban, *Maček i politika HSS...*, II, 285-291; B. Petranović – M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam...*, I, 533-558.